

Kur'ân'da "Resûl" Kelimesi (Ma'tûf ve Ma'tûfun Aleyh Olduğu Kelimeler Bağlamında)

Muhammed ERSÖZ*

Özet

Kur'ân, mesajını Arap dili ile iletmiştir. Kur'ân'ın kendi mesajını belli bir topluma belli bir dille iletmiş olması bir anlamda muhataplarına o dilin sınırları içinde seslenmesi anlamına gelmektedir. Bundan dolayı Kur'ân yorumunda dilsel analiz yoluyla önemli tespitlere ulaşabiliriz. Kur'ân'ın bir kelimeyi hangi bağlamlarda ve hangi dil bilgisi kurallarına göre kullandığı oldukça önemlidir. Çünkü bir kelime cümle içerisinde tâbi olduğu nahiv kurallarına göre anlam kazanmakta ve ait olduğu metnin temsil ettiği dünya görüşünün içerisindeki konumuna dair önemli ipuçlarına sahip olmaktadır. Çalışmamızın ana konusu olan "resûl" mef'hûmu İslâm dininin temel unsurlarındandır. Biz de çalışmamızda "resûl" kelimesinin dindeki yerini tespit etme konusuna katkıda bulunmak için "resûl" kelimesinin atıf konusu özelinde Kur'ân metni içerisinde tâbi olduğu nahiv kurallarından yola çıkarak bir takım sonuçlara ulaşmayı hedefledik. Bunun yanında sayısal verilerden de faydalandık. Bu şekilde Hz. Peygamber'in din içerisindeki yerine dair verilere de ulaşmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Resûl, Atıf, Din, Nahiv

Word of "Rasul" in the Quran (In the Context of the Words That Ma'toof and Ma'toof Alaih for the Word of "Rasul")

Abstract

The Quran transmitted the message with Arabic language. That Quran transmitted his message with a certain language to certain community means it addressed its message to its interlocutors in limit of that language. So we can reach to important findings through linguistic analysis because Quran uses Arabic language very well. It is important that Quran uses the words in which contexts and gramatical rules because a word has a meaning according to gramatical rules that comply with and has important hints about its position in worldview that it represents that the text belongs. The term of rasul is the main subject of our study is one of the basic elements of Islam In our study, we aimed to reach a number of conclusions for determining the position of messenger in religion of Islam through gramatical rules that word of rasul complies with in text of Quran in private matter of "Attribution". In addition to this we also benefit from numerical datas. In this manner we tried to reach to datas about place of Messenger in the religion.

Keywords: Commentary, Rasul, Attribution, Religion, Grammar

* Yrd. Doç. Dr. Muhammed ERSÖZ, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir A. B. D., merso84@gmail.com

Giriş

"Resûl" kelimesi Arapçada "r-s-l" (ر س ل) kökünden gelmektedir. Halil b. Ahmed (v. 175/791) bu kelimenin yumuşaklık ifade ettiğini söylemektedir. Örneğin "ناقة رَسَلَةُ الْفَوَائِمِ" ifadesi eklemleri gâyet yumuşak ve yürüyüşü akıcı olan deve anlamına gelmektedir. Aynı zamanda bu kelime "bir görevi yerine getirmek ve o görevle ilgili bilgi toplamak üzere gitmek" anlamına da gelmektedir.¹ Kur'ân'da bu anlama uygun bir şekilde "Allah'tan aldığı bilgileri ve emirleri tebliğ etmek, muhataplarına hak dini tanıtmakla görevli kimse" anlamında kullanılmaktadır.² Kur'ân'da "resûl" kelimesi Hz. Peygamber için kullanıldığı gibi diğer peygamberler, peygamber olmayan ve insanlar arasında elçilik yapan kimseler ve elçilik görevi yapan melekler için kullanılmaktadır.

Hz. Peygamber için kullanılan "resûl" kelimeleri âyetlerin birçoğunda farklı bağlamlarda lafzatullâha atfedilmektedir. Bunun yanından bu kelimeye iman edenler (الَّذِينَ آمَنُوا-الْمُؤْمِنِينَ), emir sahipleri (أُولِي الْأَمْرِ) ve yakın akraba (ذِي الْقُرْبَى) gibi kelimeler atfedilmektedir. "Resûl" kelimesinin ma'tûf ve ma'tûfun aleyh olduğu kelimeleri, bu kelimelerin atfedilme sıklıklarının, bu kelimenin âyetten âyete değişen atfedilme şekillerini, bu âyetlerdeki atıf harfinin ifade ettiği anlamları ve müfessirlerin bu konudaki görüşlerini ele almak Hz. Peygamber'in dindeki yerine dair önemli veriler elde etmemizi sağlayacaktır.

Çalışmamızda öncelikle atıf konusunu ve atıf harflerinin ifade ettikleri anlamları ele alacağız. Sonra âyetlerde "resûl" kelimesinin ma'tûf ve ma'tûfun aleyh olduğu âyetleri inceleyecek, âyette geçen atıf harfinin hangi anlamı ihtiva ettiğini

1 Ebû Abdurrahmân el-Ferâhidî Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût, ts., VII, 240-241.

2 Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, ts., s. 195; Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru's-Sadr, Beyrût, ts, XI, 281.

ortaya koymaya ve bu şekilde Hz. Peygamber'in dindeki yerine dair verilere dilsel analiz yoluyla ulaşmaya çalışacağız.

Atıf Konusuna Genel Bakış:

“Atıf” kelimesi sözlük anlamı itibariyle “meyletmek” anlamındadır. Güç durumunda olan kimseleri himaye edip onlarla ilgilenen kimseye “رجل عطوف” denmektedir. şekfatlı şeklinde Türkçeye çevirdiğimiz “atıf” kelimesine bu ismin seçilmiş olması “bir şeye yönelmek” anlamından hareketle olmalıdır. Çünkü şekfatlı olan kişi düşkün durumda olana onun seveceği ve hoşlanacağı şeylerle yönelmekte, ona iyilik yapmakta, onunla ilişkisini kuvvetlendirmekte ve onunla ince duygularla ve merhametle iletişime geçmektedir.³

“Atıf” kelimesi “كَانِي عَطْفِهِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ” “Allah yolundan saptırmak için yanını eğip bükerek (kibir ve azamet içinde)...”⁴ şeklinde Kur'an'da geçmekte ve vücudun boyundan baldıra kadar olan kısmı anlamında kullanılmaktadır. “وعطفتُ” cümlesi “ارتفتتها” (yastığı katlayıp iki kat yaptım ve kollarımı üzerine koyup dinlendim) anlamına geldiği düşünöldüğünde bu kelimenin anlamında bir şeyin iki yanından bir tarafı katlamak ve yaslamak⁵ anlamında olduğu söylenebilir. “عطفت الشيء على الشيء” (Bir şeyi bir şeye doğru eğdim) anlamında kullanılan fiilin mastarıdır. “عطف فلان على فلان” (filan kişi filan kişiye şekfatlı davrandı) “عطف الفارس” (devenin dizginlerini şuraya meylettirdim) “عطفت زمام الناقة إلى كذا” (atlı atın dizginini ikiye katlayıp meylettirdi) cümlelerinde bu kelime iki kat yapmak ve meylettirmek anlamlarındadır. Bu tür şeyler atıf olarak isimlendirilmiştir. İkinci kelime birinci kelimenin üzerine katlanmış ve birincinin i'rabı ikinciye hamledilmiştir. Basralılar “atıf/عطف” kelimesini kullanırken Kûfeliler “nesk/النسوق” kelimesini kullanmaktadırlar. “Nesk/النسوق” kelimesi dişler düzgün olduğu zaman söylenen “نغر نسوق” sözünden gelmektedir. Bir cümle bir düzen üzere olduğu ve ikinci kelime birinci kelimeye i'rabda ortak ve eşit olduğu zaman “كلام نسوق” denmektedir.⁶

Arap dilinde atfın yerine kısaca değinecek olursak Birgivi (v. 981/1573) *Avâmil* isimli eserinde Arap dilinde terkip ve cümle içerisindeki kelimelerin irâbına tesir eden unsurları âmil, ma'mûl ve amel (i'rab) şeklinde üçe ayırmaktadır. Birinci grup olan ve kelimenin i'rabının belirlenmesinde etkin role sahip olan unsurlar olan âmiller semâi ve kıyâsi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Konumuz olan atıf ise ikinci sırada zikrettiğimiz ma'mûl kısmındadır. Ma'mûller ise aslı ve tebei olmak üzere ikiye ayrılmakta aslı olanlar ise merfûât, mansûbât, mecrûrât ve

3 Semin el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1996, III, 93; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX, 249.

4 Hac, 22/9.

5 Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, II, 17.

6 Muvaffakuddîn b. Yâsi el-Mevsilî, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşeri*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2001, V, 3.

mezcûmât olmak üzere dörde ayrılmaktadır. Ma'mûllerin ikinci kısmı olan tebeî olanlar (tevâbi') bedel, atıf, sıfat, te'kid ve atf-ı beyândır.⁷ Konumuz olan atfın içinde bulunduğu tebeyyeten ma'mûl demek, irâb bakımından tâbî olduğunun irâbını aynen alan demektir.

Atıf harfleri و, ف, ثم, حتى, أو, إِمَام, أَم, لِ, بِل harfleridir. Ancak "resûl" kelimesinin atfedilmesi söz konusu olunca bizim üzerinde duracağımız harf haliyle "vâv" harfi olacaktır. Çünkü Kur'ân'da bu kelime sadece "vâv" harfiyle atfedilmektedir. Atıf "vâv"ı çok kullanılması sebebiyle bağlaçların esasını teşkil etmektedir.

Atıf "Vâv"ı ve İfade Ettiği Anlamlar

Atıf harflerinden "vâv", ma'tûf ve ma'tûfun aleyh arasında mutlak cem' yani tertip zorunluluğu olmaksızın mutlak birliktelik ve hükümde ortaklık içindir. Örneğin zorunluluğu olmaksızın mutlak birliktelik ve hükümde ortaklık içindir. Örneğin "Biz Nuh'u (a.s) ve İbrâhîm'i (a.s) gönderdik." (Hadîd, 57/26) ve تولي الخلافة أبو بكر وعمر رضي الله (Ebû Bekir (r.a.) ve Ömer (r.a.) halife oldu) örneklerinde zaman olarak ma'tûf, ma'tûfun aleyhten daha sonra gelebilmiştir. Çünkü Hz. Nuh, Hz. İbrâhîm'den önce peygamber olarak gönderilmiştir. Ma'tûf zaman bakımından ma'tûfun aleyhten daha önce gelebilir. كَذَلِكَ يُوحِي إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ "Allah sana ve senden öncekilere böyle vahyeder" (Şûrâ, 42/3) âyetinde olduğu gibi son peygamber önce zikredilirken daha önce gönderilen peygamberler son peygambere atfedilmiştir. فَأَجِينَاهُ وَأَصْحَابَ السَّفِينَةِ "Onu ve gemidekileri kurtardık" (Ankebût, 29/15) âyetinde ve جاء خالد وعليّ معه (Halid ve Ali beraber geldiler) cümlesinde olduğu gibi ma'tûf ve ma'tûfun aleyh zaman olarak beraber olup burada "vâv" harfi musâhabe ifade etmektedir.⁸ وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنكَ وَمِنْ "Biz Peygamberlerden senden, Nuh'tan, İbrâhîm'den, Mûsâ'da ve Meryem oğlu İsâ'dan söz aldık" (Ahzâb, 33/7) âyetinde Hz. Nuh, Hz. İbrâhîm, Hz. Mûsâ ve Hz. İsâ peygamberler arasında öncelik sonralık sırası varken "ومنك" ifadesi başta gelmiş ve Hz. Peygamber kastedilmiştir. Bu örnekler dikkate alındığında "vâv" harfinin karîne olmaksızın tertip ve maiyyet ifade etmediğini ifade edebiliriz. Nitekim İbn Malik (v. 672/1274) "قام زيد وعمرو" cümlesinin üç manaya gelme ihtimali olduğunu ve yaygınlık sırasına göre "Maiyyet râcih görüştür. Tertip çoktur. Tersî olması ise azdır" ifadelerini kullanmaktadır.⁹

Atıf "vâv"ının mutlak cem' ifade ettiği konusunda Ebû Ali el-Fârisî (v. 377/987), Basra ve Kûfeli nahivcilerin bu konuda ittifak halinde olduğunu söylemektedir.¹⁰ Atıf "vâv"ı, irâb konumundaki kelime ve cümle gibi iki ögeyi -Basra mektebine göre öncelik-sonralık şartı olmadan- birbirine bağlama ve irâb hükmünde ortak

7 Takiyyüddin Ahmed el-Birgivi, *Avâmil* (Kitâbu'n-Nahv İçerisinde), Dâru Temel, ts., s. 178-188.

8 Abdullah b. Sâlih el-Füzân, *Tacîlü'n-Nedâ bi Şerhi Katri'n-Nedâ*, Dâru İbnî'l-Cevzi, 1431, 301-302.

9 Cemâlüddin b. Yûsuf İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib an Kütübi'l-Garîb*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1987, I, 463.

10 Fahrüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Mahsûl*, Riyâd, 1400, I, 507.

etme vazifesi görür.¹¹ Buna örnek olarak Sibeveyh (v. 180/796)'in verdiği "مررت برجل" örneği zikredilebilir. Sibeveyh bu cümledeki "vâv" harfi için şunları söylemektedir: "Burada 'vâv' harfi 'bâ' harf-i cerrine ortak olmuş ve bu iki kelime onun ('bâ' harfinin anlamı) üzerine anlam ifade etmeye devam etmiştir. Burada 'vâv' harfi 'رجل' kelimesini önce zikretmekle 'حمار/eşek'ten daha üstün olduğunu ortaya koyacak bir durum ortaya koymamıştır. Bu durumda sanki 'مررتُ بهما' demiş gibi olursun"¹² ifadelerini kullanmaktadır.

Atf "vâv"ının ifade ettiği önemli bir anlam da muğâyeredir. Bir şeyin bir şeye atfedilmesi ikisi için zikredilen hükümde müştereklikle birlikte ma'tûf ile ma'tûfun aleyh arasında bir muğâyereyi yani birbirlerinden farklı olmayı aynı olmamayı gerektirir. Muğâyere kendi içinde bazı mertebelere ayrılmaktadır.

En üst mertebedeki, ma'tûf ile ma'tûfun aleyhin ikisinden biri diğzerinin yerine geçemeyecek, birbirinin bir parçası olamayacak ve aralarında bir iki şeyin karşılıklı olarak birbirini gerektirmesi (telâzüm) olmayacak kadar ayrı olmasıdır. وَأَنْزَلَ (Bakara, 2/42) ve وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ (Mâide, 5/92) âyetleridir. Üçüncüsü bir şeyin kendinin bir parçasına atfedilmesidir. حَافِظُوا مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ (Bakara, 2/238) ve عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى (Bakara, 2/115) âyetlerinde olduğu gibi. Dördüncüsü ise iki şeyin birbirine sıfatlarının farklı olmasından dolayı atfedilmesi. غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ (Gâfir, 40/3) âyetinde olduğu gibi. Bu âyette tek Allah'tan bahsederken farklı sıfatları birbirine atfedilmiştir.¹³

Atf "vâv"ının anlamlandırılmasında farklı ihtimaller mümkün olduğu için müfessirler görüşlerine uygun düşen anlamı tercih etmişlerdir. Örneğin وَإِذَا قِيلَ... انشُرُوا فَاَنْشُرُوا يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ... (Mücâdile 58/11) âyetinde انشُرُوا فَاَنْشُرُوا ifadesine atfedilmiştir. Ebû Hayyân (v. 745/1344) bu âyetin tefsirinde âyetin manasının "Allah ilim verilen mü'minlerin derecelerini yükseltir" şeklinde olacağı görüşündedir. Böyle olunca iman edenler ve ilim verilenler aynı grup olmakta ve iki vâfa sahip olan neticede aynı grup insan olmaktadır. Ancak İbn Mes'ûd (v. 32/653) ve bazı müfessirler aynı görüşte değillerdir. Çünkü onlar "vâv" harfinin burada atf ifade etmediği görüşündedirler. İbn Mes'ûd'a göre âyetdeki "يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ" ifadesi "منكم" ifadesiyle tamamlanmıştır. وَأَنْزَلَ ifadesi ise gizli bir fiil ile nasbedilmiştir. Buna göre anlam "Allah ilim verilenlere dereceler tahsis etmiştir. Mü'minlerin (derecelerinin)

11 İsmail Durmuş, "Vâv", *DİA*, XLII, 575.

12 Ebû Bişr Amr b. Osmân Sibeveyh, *el-Kitâb*, Bulak, Kâhire, 1316, I, 437-438.

13 İbn Ebî'l-İzz el-Hanefî, *Şerhu't-Tahaviyye fi'l-Akidi's-Selâfiyye*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Riyâd, 1418, I, 329.

yükseltilmesi vardır. Ancak âlimlere dereceler vardır" olmaktadır.¹⁴ Görüldüğü üzere âyette farklı yorumlara gidilmiş dolayısıyla da "vâv" harfinin işlevi de farklı olmuştur.

Fıkhî hükümler istinbât edilirken de atıf "vâv"ına verilen anlam oldukça önemlidir. Örneğin Şevkânî (v. 1250/1834), *والخيل والبغال والحمير لتركبوها وزينة*, âyetine dayanarak at etinin haramlığına dair görüş bildirenleri eleştirir. Çünkü bu kimseler bu âyetten at etinin haramlığı sonucunu çıkarmışlardır. Bu görüşe varırken dayandıkları birinci nokta "lâm" harfinin ta'lîl ifade ettiği dolayısıyla da atın binmek amacı haricinde bir amaç için yaratılmadığıdır. Çünkü illet hasr ifade eder. Yenmesinin mübâh oluşu ise âyetin zahirinin tersini gerektirir. Bu kimselerin dayandığı ikinci nokta atfın hükümde müşterekliği gerektirmesidir. Dolayısıyla da binek olarak kullanma nimeti bağlamında "at/والخيل" kelimesi ma'tûfun aleyh, katır ve eşek (والبغال والحمير) kelimeleri ma'tûftur. Hükümde ortaklık ilkesine göre atın etinin yenmesi meselesi katır ve eşeğin hükümleri ile aynı olmalıdır. Diğer taraftan bu âyet nimet verme bağlamında gelmiştir. Eğer konu yemek konusunda nimet vermek olsaydı yemek ile nimet vermek daha büyüktür. Şevkânî buna şöyle cevap verir: "Bu âyet Mekkîdir. İzin ise hicretten sonradır. Âyet, yenmesinin haramlığı noktasında bir nas değildir. Atıf ile yapılan istidlâle gelince buradaki amaç iki şeyin birbirine bağlantılı olarak getirilmesidir."¹⁵ Şevkânî bu itirazıyla nüzul dönemini ve teşri'in tedriciliğini göz önünde bulundurmuş ve atıf harfinin ifade ettiği anlamı da bu doğrultuda tercih etmiştir.

Atıf konusuna değindikten sonra "resûl" kelimesinin ma'tûf ve ma'tûfun aleyh olduğu âyetleri incelemeye çalışacağız.

"Resûl" Kelimesinin Lafzatullâha Ma'tûf Olduğu Âyetler

Kelimenin kelimeye atfedilmesi yukarıda değindiğimiz gibi hükümde ortaklığı gerektirmektedir. Yani cümlede birbirine atfedilen iki kelime, cümlenin ifade ettiği hükümde aynı görevi üstlendiği için birbirine atfedilmektedir. Bu nedenle atfedilen kelimeler i'râbda da ortak olmaktadırlar. Söz konusu "resûl" kelimesi olunca ve atfedildiği kelimelerle hükümde ortaklığı gerektirmesi göz önüne alındığında Kur'ân'da hangi kelimelerin hangi konularda bu kelimeye ma'tûf ve ma'tûfun aleyh olduğu büyük önem arz etmektedir.

Bir kelimenin, bir metinde atfedildiği kelimeler ve bu atfın gerçekleştiği konuları bir arada düşünüp değerlendirdiğimizde söz konusu kelimenin, içinde bulunduğu sistem içerisindeki fonksiyonunu ortaya koyma imkânına sahip olabiliriz. Aynı şekilde bir kelime hangi kelime ile yan yana hangi konular ve bağlamlarda

14 Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1420, X, 128.

15 Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, Kâhire, ts., VIII, 184.

gelemez ise bu da bizim için söz konusu kelimenin konumuna dair çok önemli ipuçları verecektir.

Örneğin Hz. Peygamber'e bir adam gelmiş ve "rüyamda Ehl-i Kitap'tan bir kısmıyla karşılaştım ve dedim ki ne güzel bir kavimsiniz keşke *ما شاء الله و شاء محمد* deseydiniz" demiştir. Hz. Peygamber de "ben sizden (böyle bir şey duymayı) hoş görmüyorum *ما شاء الله ثم شاء محمد* deyin" demiştir.¹⁶ Bu örnek göz önüne alındığında meşîet konusunda "vâv" harfiyle lafzatlâha "resûl" kelimesini atfetmesini onaylamamış, atf "vâv"ı yerine "sümme" yi kullanmayı uygun görmüştür. Burada "sümme" nin kullanılması Allah'ın kullarından birinin meşîeti Allah'ın meşîeti gibi olmadığına dair bir anlam ifade etmektedir. Dolayısıyla Allah'ın dilediği şey, insanlar dilemezse de olur. Fakat insanların dilediği şey Allah dilemezse olmaz.¹⁷ Bundan dolayı dileme (meşîet) söz konusu olunca "resûl" kelimesi "vâv" harfiyle lafzatlâha atfedilmemiştir. Buradan hareketle "resûl" kelimesinin atfedildiği âyetlerde hangi bağlamlarda ve hangi kelimelere ma'tûf veya ma'tûfun aleyh olduğu ortaya konularak peygamberlik müessesesinin dindeki konumuna dair önemli verilere ulaşılabileceğini söyleyebiliriz.

Öncelikle belirtmeliyiz ki "resûl" kelimesi 84 yerde Allah lafzına ma'tûf olarak geçmektedir. "Resûl" kelimesinin Allah lafzına ma'tûf olduğu 20 yerde Allah ve Resûl'üne itâatten bahsedilmektedir.¹⁸ 12 yerde Allah'a iman¹⁹, 6 yerde Allah'a karşı gelme²⁰, 3 yerde Allah ile harp²¹, 3 yerde Allah'a isyan²², 3 yerde Allah'a dost olma²³, 3 yerde inkar etme²⁴, 2 yerde müşriklere karşı son uyarı ültimatı ve süre tanıma²⁵, 2 yerde amelleri görmesi²⁶, 2 yerde Allah'a davet edilme²⁷, 2 yerde Allah'ın vaadetmesi²⁸, 1 yerde Allah'a hicret²⁹, 1 yerde ahit alma³⁰, 1 yerde sevgi³¹, 1 yerde haram kılma³², 1 yerde dünya malı verme³³, 1 yerde mü'minlerin razı etmesi³⁴, 1

16 Ahmed. b. Hanbel, *Müsned*, V, 393.

17 Muhammed b. Abdurrahman el-Hamîs, *Şerhu'r-Risâleti't-Tedmûriyye*, Dâru Atlasî'l-Hadrâ, 1425, s. 426.

18 Âli İmrân, 3/32; Âli İmrân, 3/132; Nisâ, 4/69; Nisâ, 4/13; Enfâl, 8/1; Enfâl, 8/20; Enfâl, 8/46; Tevbe, 9/71; Nür, 24/52; Ahzâb, 33/33; Ahzâb, 33/71; Fetih, 48/17; Hucurât, 49/14; Mücadile, 58/13; Nisâ, 4/59; Mâide, 5/92; Nür, 24/54; Ahzâb, 33/66; Muhammed, 47/33; Teğâbün, 64/12.

19 Mâide, 5/111; Nisâ, 4/136; Arâf, 7/158; Nür, 24/47; Nür, 24/62; Fetih, 48/9; Fetih, 48/13; Hucurât, 49/15; Hadid, 57/7; Mücadile, 58/4; Sâf, 61/11; Teğâbün, 64/8.

20 Enfâl, 8/13; Haşr, 59/4; Tevbe, 9/63; Mücadile, 58/5; Mücadile, 58/20; Mücadile, 58/22.

21 Bakara, 2/279; Mâide, 5/33; Tevbe, 9/107.

22 Nisâ, 4/14; Ahzâb, 33/36; Cin, 72/23.

23 Mâide, 5/55; Mâide, 5/56; Tevbe, 9/16.

24 Tevbe, 9/54; Tevbe, 9/80; Tevbe, 9/84.

25 Tevbe, 9/1; Tevbe, 9/3.

26 Tevbe, 9/94; Tevbe, 9/105.

27 Nür, 24/48; Nür, 24/51.

28 Ahzâb, 33/12; Ahzâb, 33/22.

29 Nisâ, 4/100.

30 Tevbe, 9/7.

31 Tevbe, 9/24.

32 Tevbe, 9/29.

33 Tevbe, 9/59.

34 Tevbe, 9/62.

yerde alay etme³⁵, 1 yerde lütuftan verme zengin etme³⁶, 1 yerde yalanlama³⁷, 1 yerde samimi olma³⁸, 1 yerde Allah'ın zulmetmesinden korkma³⁹, 1 yerde Allah'ın vaadinde sadık olması⁴⁰, 1 yerde Allah'ı isteme⁴¹, 1 yerde Allah'a saygılı davranma⁴², 1 yerde Allah'ın kaza/hüküm vermesi⁴³, 1 yerde Allah'a eziyet verme⁴⁴, 1 yerde Allah'ın önüne geçme⁴⁵, 1 yerde Allah'a yardım⁴⁶, 1 yerde izzetin ve üstünlüğün sahibinin Allah olduğu⁴⁷, 2 tanesinde Allah ve Resûl'ünün çağrısına icâbet etmeyi emir⁴⁸, 3 tanesinde ganimet, fey ve nefl gibi savaş sonucunda kazanılan gelirlerin paylarını belirleme⁴⁹, 1 tanesinde Allah ve Resûl'üne ihaneti yasaklama⁵⁰ ve 1 yerde anlaşmazlığa düşüldüğünde meseleyi Allah ve Resûl'üne götürme⁵¹ bağlamında geçmektedir.

Yukarıda geçen konularda "resûl" kelimesi lafzatullâha atfedilmektedir. Bu konuların daha ziyade Hz. Peygamber'in elçilik görevini yerine getirirken karşılaştığı olumlu ve olumsuz tutumlar olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Allah'ın mesajını insanlara ileten bir elçiye gösterilen her bir olumlu muâmele bizzat Allah'a yapılmış gibi olacaktır. Bundan dolayı Resûl'e itâat, iman, ona dost olma, çağrısına icâbet etme, onun için hicret etme, onu sevmeye, razı etme, ona karşı samimi olma ve saygılı davranma gibi olumlu tutumlardan bahsedilirken "resûl" kelimesi lafzatullâha atfedilmekte ve bu güzel davranışlar Allah'a yapılmış gibi değerlendirilmektedir.

Buna karşın Resûl'e karşı gelme, onunla savaşıma, alay etme, ona isyan etme, onu inkâr etme, yalanlama, eziyet verme ve önüne geçme gibi olumsuz tutumlarda bulunmak konuları söz konusu olduğunda da "resûl" kelimesi lafzatullâha atfedilmekte ve bu çirkin davranışlar Allah'a yapılmış gibi değerlendirilmektedir.

Atıf "vâv"ının kullanıldığı yerlerde zaman zaman Allah lafzının bazı kelimelere atfedildiği görülmektedir. Fakat bu tür ifadelerin yorumunda iki ortak şeyin birbirine atfedilmesi olarak yorumlamak yanlış olacaktır. Örneğin "اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ" cümlesinde Allah'ın ilmi ile elçisinin ilmi arasında bir eşitlik varmış gibi tasavvur

35 Tevbe, 9/65.

36 Tevbe, 9/74.

37 Tevbe, 9/90.

38 Tevbe, 9/91.

39 Nûr, 24/50.

40 Ahzâb, 33/22.

41 Ahzâb, 33/29.

42 Ahzâb, 33/31.

43 Ahzâb, 33/36.

44 Ahzâb, 33/57.

45 Hucurât, 49/1.

46 Haşr, 59/8.

47 Münafikûn, 63/8.

48 Âli İmrân, 3/172; Enfâl, 8/24.

49 Enfâl, 8/1; Haşr, 59/7; Enfâl, 8/41.

50 Enfâl, 8/27.

51 Nisâ, 4/59.

edilmesi mümkün değildir. Bundan dolayı atıf, ma'tûf ile ma'tûfun aleyh arasında nahivcilerin söylediği anlamda bir eşitliği zihnimize getirmemelidir. Fakat buradaki eşitlik "manevi iştirâk" yoluyla eşitliktir. Bu eşitlik lafızların delalet ettikleri anlam sayısı ve medlûllerinin bir cinsin fertlerini ifade etmesi bakımından ayrıma tâbi tutulmuştur. Buna göre farklı anlamlara gelen lafızlara müşterek lafız denmiştir.⁵² Fakat bir lafız tek anlama gelir, altında birçok fert bulunur da bu fertlere delâleti eşit miktarda olursa buna "mütevâtî" denmektedir. İnsan lafzı buna örnek olabilir. Çünkü Zeyd, Amr, Salih, Selma, Hind...vb. insan lafzının bu isimlere delâleti eşittir.⁵³ Fakat bir lafzın altındaki efrada delaleti öncelik-sonralık, kuvvetlilik-zayıflık anlamında eşit dağılmıyorsa buna da "müşekkek" denmektedir.⁵⁴ Tûsî'nin (v. 672/1274) "küllînin vukûu efrâd üzerinde teşkîk ile olur"⁵⁵ şeklindeki ifadesi Tûsî'nin, varlık fikrini manevi iştirâk temeli üzerinden analiz ettiğini göstermektedir. Çünkü müşterek lafız bahsinde Tûsî'nin bahsettiği gibi "اشتراك/ortaklık", derecede, rütbede ve gerçekliğindeki farklılıkla birlikte var olan ortaklıktır. Bu şekilde ilmin Allah'a ve Resûl'üne isnat edilmesi "mütevâtî"nin isnadı yoluyla değil hükümde mertebede ve derecede farklılık yoluyla isnat edilmiştir. Bunun da sebebi atfedilenlerin hakikatlerinin farklı olmasıdır. Bununla birlikte bu ibâredeki atıf ulûhiyyet ile nübüvveti birbirine bağlamaktadır.⁵⁶

Atıf "vâv"ının "رسول" kelimesinin lafzatullâha atfedildiği yerlerde cümlelerin devamında Allah ve Resûl'üne râci tesniye zamiri kullanılması doğru karşılanmamıştır. Örneğin birisi Hz. Peygamber'in yanında ayağa kalkıp "Kim Allah'a ve Resûl'üne itâat ederse hidâyete ermiştir. Kim o ikisine isyan ederse büsbütün sapıtmıştır" (من يطع الله ورسوله فقد رشد ومن يعصهما فقد غوى) deyince Hz. Peygamber de "ne kötü bir hatip! Kim Allah'a ve Resûl'üne isyan ederse büsbütün sapıtmıştır deseydin" (بئس الخطيب أنت قل ومن يعص الله ورسوله) demıştır. Benzer bir örnek (Tevbe,9/62) âyetinde vardır. "Resûl" kelimesi lafzatullâha atfedilmiş ve cümlelerin devamında Allah ve Resûl'üne râci olan zamir gelmiştir. Fakat bu zamir müsennâ (يُرْضُوهُمَا) haliyle değil müfred (يُرْضُوهُ) haliyle kullanılmıştır. Zerkeşi (v. 794/1392) *el-Burhân*'da âyette zamirin ferd olarak kalmasındaki hikmetin Allah'ın razı edilmesinin Resûl'ün razı edilmesi ile aynı olduğunu ifade etmek olduğunu belirtmektedir.⁵⁸ İbn Âşûr (v. 1284/1868) da buna dair örnekler zikretmiştir. Örneğin ...إِنَّمَا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ... (Enfâl, 8/24) âyetinde "إِنَّمَا دَعَاكُمْ" şeklinde geçmekte ve "دعواكم" şeklinde tesniye

52 Ali b. Muhammed b. el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, thk. İbrâhîm el-Ebyâr, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Beyrût, 1405, s. 215.

53 Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 119.

54 Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 276.

55 Ebû Ali el-Huseyn İbn Sînâ, *el-İşârât ve Tenbihât, Şerhu't-Tûsî*, Dâru'l-Meârif, Kâhire, ts., III, 460.

56 İffet Şarkâvî, *Belâgatul-Atfî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrût, 1981, s. 61.

57 Müslim, Cumua, 13.

58 Zerkeşi, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, ۱۳۹۱, III, 128.

kullanılmamaktadır. İbn Âşûr bunun sebebinin, davetin doğrudan elçiden gelmesi olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹

"Resûl" kelimesi lafzatullâha ma'tûf olduğu yerlerde en fazla Allah'a itâatin söz konusu edildiği bağlamda geçmektedir. Bu bağlamlarda Resûl'e itâatin farklı boyutuna işaret edilmektedir. Bunları değerlendiren Şarâvî (v. 2004) Resûl'e itâat emrinin Kur'ân'da üç şekilde geldiğini söylemektedir. Birincisi *اطيعوا الله والرسول* şeklindedir. Burada itâat emri (*اطيعوا*) tekrarlanmamıştır. Bu gibi âyetlerde Allah birinci itâat edilen olarak kendisini, ikinci derecede itâat edilen elçiye atfetmektedir. Bu gibi ifadelerin geçtiği yerlerde emir Allah'tan gelmiş, Resûl de bu emri sözüyle ve fiiliyle teyit etmiştir. Bu durumda Resûl'e itâat eden aynı zamanda Allah'a itâat etmiş olmaktadır. İkincisi "*اطيعوا الله واطيعوا الرسول*" şeklindedir. Burada itâat emri (*اطيعوا*) tekrarlanmıştır. Bu gibi ifadelerin geçtiği âyetlerde Allah'ın hükmü icmâli olarak gelmiş fakat Resûl bu emri açıklamış ve detaylandırmıştır. Namazın rekatları bunun en güzel örneğidir. Yani mü'min genel hükümlerde Allah'a, bu genel hükümlerin açıklanması ve detaylarının açığa kavuşturulmasında ise Resûl'e itâat etmiş olur. Üçüncüsü ise lafzatullâhın içinde bulunmadığı "resûl" kelimesinin tek başına bulunduğu emir şeklindedir. Burada Allah genel olarak yetkiyi Resûl'e vermiştir. *وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا*.⁶⁰ Bu örnekte görüldüğü gibi "resûl" kelimesi lafzatullâha atfedildiği zaman farklı bir anlam ifade edip Resûl'ün din içerisindeki bir fonksiyonuna işaret ederken itâat emrinin tekrarlanmasıyla bir diğer fonksiyonuna işaret etmektedir.

İtâat emrinin tekrar edilip edilmemesinin itâatin boyutuna etkisinin iyi bir şekilde gözlemlendiği âyet *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اطيعوا الله واطيعوا الرسول وأولي الأمر منكم...* (Nisâ, 4/59) âyetidir. Bu âyetin tefsirinde Âlûsî (v. 1270/1854) lafzatullâha atfedilen kelimelerden ve atfediliş şekillerinden yola çıkarak önemli tespitlerde bulunmaktadır. Âlûsî, "*اطيعوا الله*" ifadesinin "size emrettiği ve yasakladığı şeyler hususunda itâate yapışın" demek olduğunu, "*اطيعوا الرسول*" ifadesinin ise "Allah'ın hükümlerini tebliğ ettiği için aynı şekilde size emrettiği ve yasakladığı şeyler hususunda itâat edin" demek olduğunu söylemektedir. Âlûsî "*اطيعوا*" fiilinin tekrar etmesinin sebebinin Resûl'ün konumunun önemini ortaya koymak, Kur'ân'da olmayan şeyler konusunda örnekliğinin olmadığı tevehhümünün önünü kesmek ve Resûl'e bağımsız bir itâat edilme salahiyeti vermek olarak tespit etmektedir. "*وأولي الأمر منكم*" ifadesinde ise itâat fiili tekrar edilmemiş bu ifade sadece "resûl" kelimesine atfedilmiştir. Âlûsî bu kullanımdan hareketle Resûl'ün sahip olduğu gibi bir itâat edilme salahiyetinin ulu'l-emr için söz konusu olmadığı sonucuna varmaktadır.⁶¹

Aynı konuya değinen İbn Âşûr ihtiyaç duyulmadığı halde Resûl'e itâat emri-

59 Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tevîr*, Dâru Sehnûn li'n-Neşr ve't-Tevzî', Tunus, ts., IX, 312.

60 Muhammed Mütevellî eş-Şarâvî, *Tefsîru'sh-Şarâvî*, Dâru Ahbârî'l-Yevm, Kâhire, 1997, III, 1423-1424.

61 Şihabuddin Muhammed el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrût, ts., V, 65.

nin (وَاطِيعُوا) tekrar edilmesindeki hikmetin, Resûl'e itâatin ulu'l-emre itâate göre daha yüksek bir mertebede olduğunu ifade etmek olduğunu söylemektedir. Ayrıca Kur'ân'a muhatap olanların, Peygamber'e itâatlerinin sadece Allah tarafından tebliğ ettiği dinî konularla sınırlı olduğu tevehhümüne kapılmaları için tekrar edildiğini ifade etmektedir. Ancak aynı âyetin devamındaki "فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ" (Bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz eğer Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız Allah'a ve Resûl'e götürün) ifadesinde "فَرُدُّوهُ" emri tekrar etmemiştir. Yani "فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَرُدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ" denilmemiştir. İbn Âşûr bunu insanların ihtilaf ettikleri hususlarda hüküm vermenin de ancak Allah'ın şeriatteki hükmüne yapışmakla olacağına bir işaret olarak değerlendirmektedir. Bundan dolayı İbn Âşûr itâat fiilinin tekrarı; "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَوَلَّوْا مِنْهُ وَأَنْتُمْ تَسْمَعُونَ"⁶², "وَمَنْ يَطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَخْشِ اللَّهَ وَيَتَّقْهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْفَيْزَ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ"⁶³ ve "وَاطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فِي شَيْءٍ فَتَفْشَلُوا" gibi âyetlerde bulamadığımızı ifade etmektedir.⁶⁵

Bu âyetin yorumunda Şâtıbî (v. 790/1388) itâat fiilinin tekrar edilmesinin Kur'ân'da olanların yanı sıra Hz. Peygamber'in sünnetinden olan ancak Kur'ân'da olmayan şeylere itâati kapsadığına delâlet ettiğini ifade etmektedir.⁶⁶ İbn Kayyim (v. 751/1350) de itâat fiilinin tekrar edilmesinden hareketle Resûl'e itâati emredilen hükümün Kur'ân'a arz edilmeden ve bağımsız bir biçimde vacip olacağı görüşündedir. Böylece Resûl tarafından bir şey emredildiği zaman mutlak olarak emredilenin kitapta bulunup bulunmamasına bakılmaksızın itâat vacip olmaktadır.⁶⁷ İbn Kayyim'in bu şekilde bir sonuca gitmesinde hareket noktası âyette ulu'l-emre itâatin bağımsız biçimde emredilmemesi bilakis fiilin hafzedilmesidir. İbn Kayyim ulu'l-emre itâati bu şekilde Allah'a ve Resûl'e itâatten ayırmakta ve bu itâati, itâatin ma'rûf olan şeylerde olduğu bildirilen çerçevede değerlendirmektedir.

Râzî (v. 606/1210) de bu âyette Resûl'e itâat konusunda itâat fiilinin tekrar edilmesine karşın ulu'l-emre itâat konusunda tekrar edilmemesinden yola çıkarak önemli tespitler ortaya koymaktadır. Râzî'ye göre bu âyet fıkıh usûlü ilminin büyük bir kısmını kapsamaktadır. Râzî burada dinin dört temel usûlü olan Kur'ân, sünnet, icma ve kıyâsa ulaşmaktadır. Râzî burada "وَاطِيعُوا اللَّهَ" ifadesi Kur'ân ve sünnete delalet eder. Râzî bu âyetin tefsirinde "Resûl'e itâat, Allah'a itâat değil midir? O halde bu atfın manası nedir?" sorusunun cevabını arar ve ulu'l-emre itâati Allah ve Resûl'üne itâatten farklı bir yere koyar. Allah, bu âyette ulu'l-emre itâat etmeyi kesin bir şekilde emretmiştir. Yalnız Râzî'ye göre Allah'ın, kendisine itâat etmeyi

62 Enfâl, 8/20.

63 Enfâl, 8/46.

64 Nûr, 24/52.

65 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, V, 97.

66 Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât fî Usûlî'l-Fıkh*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âlu Selmân, Dâru İbn Affân, Kâhire, 1999, III, 229.

67 Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebi Bekr, *İ'lâmu'l-Muvakkâ'in an Rabbi'l-Âlemin*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sâd, Dâru'l-Cil, Beyrût, 1973, I, 4A.

kat'i olarak emrettiği kimsenin, hatadan korunmuş olması gerekmektedir. Çünkü o kimsenin hatadan korunmamış ve hata yapma potansiyeline sahip olmasına rağmen Allah ona tâbi olmayı emretmiş olur. Bu durumda ise bu, neticede o hatayı işlemeyi emretmek olur. Bunun Allah için düşünülmesi imkânsızdır. Râzî, ulu'l-emre itâati bazı şartlara bağlamaktadır. Hatadan korunmuş olma şartını koştugu bu topluluk ya ümmetin hepsidir veya bir kısmıdır. Râzî'ye göre bir kısmı olması câiz değildir. Çünkü Allah bu âyette ulu'l-emre itâat etmeyi vacip kılmıştır. Râzî'ye göre âyette geçen "منكم" ifadesinin onlara itâat etmenin kesin olarak vacip kılması onları tanımayı, yanlarına girip çıkabilmeyi ve onlardan istifade edebilmeyi gerektirmektedir. Bu kimseleri Râzî "ehlül-hal ve'l-akd" yani ehl-i icmâ olarak nitelendirmektedir. Râzî buradan icmanın hüccet olduğu sonucuna varmaktadır. Burada Râzî Allah ve Resûle itâati herhangi bir şarta bağlamaksızın şart koşarken ulu'l-emri şartlara bağlamıştır.⁶⁸

Müfessirler itâat bağlamında "resûl" kelimesinin lafzatullâha atfedilişi ve atfedilirken itâat fiilinin tekrar edilip edilmesini değerlendirmişler ve her bir değişikliği, bağlamında değerlendirerek Hz. Peygamber'in dindeki konumuna göre yorumlamışlardır. İtâat lafzının tekrar etmesi durumunda Hz. Peygamber'in fiillerinin bağlayıcılık derecesinin artması yönünde bir yoruma gitmişlerdir. İtâat fiili tekrar edilmeyen ulu'l-emre itâatin Resûle itâate nazaran daha düşük bir itâat derecesine sahip olduğunu, en azından bu itâatin bazı şartlara bağlı olduğunu ifade etmişlerdir. Burada dikkat edilmesi gereken husus bu tür çıkarımları dilsel analiz yoluyla yapmalarıdır.

"Resûl" kelimesinin itâat ve çağrıya uyma bağlamında lafzatullâha atfedildiği yerlerde bazen sadece risâlet dönemine ait ve özel bir durumda Resûl'ün çağrısına uyma aynı zamanda Allah'ın çağrısına uyma şeklinde ele alınmıştır. Örneğin "الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ الَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقُوا أَجْرٌ عَظِيمٌ" "Yara aldıktan sonra yine Allah'ın ve Peygamber'in çağrısına uyanlar (özellikle) bunların içlerinden iyilik yapanlar ve takvâ sahibi olanlar için pek büyük bir mükâfat vardır." (Âli İmrân, 3/172) âyetinin indiği bağlama baktığımızda Uhud Savaşı bitip Kureyş ordusu Mekke'ye dönmek üzere yola çıkınca müslümanlarda güç kaldığını düşünerek geri dönüp Medîne'ye saldırmak istemişler Hz. Peygamber de, müslümanların yorgun ve yaralı olmalarına rağmen düşmana kendilerinin güçlü olduğunu hissettirmek için çağrıda bulunmuş beraberindeki müslümanlar da çağrısına uymuşlardır. Hz. Peygamber'in sadece Câbir b. Abdillâh'a (v. 78/697) izin verdiği bu çağrısında 70 veya 200 kişilik bir kuvvetle yola çıkıp Medîne'ye yaklaşık 8 mil uzaklıktaki Hamrâu'l-Esed denilen yere gelerek üç gün kalmış, düşmanın çekilip gittiğini öğrenince de Medîne'ye geri dönmüştür. İşte bu âyet o şartlarda ve yaralı olmalarına rağmen Hz. Peygamber'in çağrısına uyarak düşmanı takip eden

68 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, Dârul-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 2000, X, 115.

mü'minler hakkında inmiştir.⁶⁹ Görüldüğü üzere âyet herhangi bir dini emirden bahsetmemekte bilakis Hz. Peygamber'in bir komutan olarak ordusunun zayıfladığı yönünde bir görüntü vermemek için uyguladığı bir taktikten bahsetmektedir. Ancak düşmanı takip etme yönündeki emre olumlu cevap vermek aynı zamanda Allah'ın çağrısına uymak olarak algılanacak şekilde "resûl" kelimesi lafzatullâha atfedilmiştir.

Buna karşın *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ* (Enfâl, 8/17) âyetinde çağrıya uyma emrinde "resûl" kelimesi lafzatullâha atfedilmiş ancak önceki âyetten farklı olarak "resûl" kelimesinde "وَلِلرَّسُولِ" şeklinde harfi cer tekrar etmiştir. İbn Âşûr atif harfinden sonra cer harfinin tekrar kullanılmasını mecrûrun (Resûl) bağımsızlığına işaret olarak yorumlamıştır. Bu durumda Resûle icâbet Allah'a icâbet etmeden daha genel olmaktadır. Çünkü Allah'a icâbet etme aynı zamanda Allah'a itâat etmek demek olduğu için Allah'a icâbet ancak mecâz anlamıyla mümkündür. Resûle icâbet ise böyle değildir. Resûle icâbet genel anlamıyla çağrısına uymaktır. Mecâzen ise itâattir. Bu durumda Resûle icâbet ile icâbet ve itâatten birini gerektiren bir davet her sadır olduğunda gerek hakikî gerekse de mecâzî olarak iki anlamda da icâbet kastedilmiş olmaktadır. İbn Âşûr, icâbetin, Allah ve Resûl'ünden gelen emrin tek olduğu yerlerde ve Resûl'ün, Allah'ın emirlerine herhangi bir ilave yapmadığı durumlarda "lâm" harfinin *وَلِلرَّسُولِ* şeklinde tekrar edilmediğini ifade etmekte ve yukarıda nüzûl ortamından bahsettiğimiz *الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ* (Âli İmrân, 3/172) âyetini örnek göstermektedir. İbn Âşûr âyetin sebebi nüzûlü olarak zikrettiğimiz olaydan bahsederek bu âyette Uhud'dan ayrıldıktan sonra Hamrâu'l-Esed'de Kureyş ordusuna katılma emrine itâatin belirli bir davete icâbet olduğu gerekçesiyle "lâm" harfinin tekrar edilmediğini ifade etmektedir.⁷⁰

"Resûl" kelimesinin lafzatullâha atfedildiği âyetlerde konular sadece iman etme, itâat ve icâbet etme konuları değil müslümanların elde ettikleri bazı maddî kazançların paylaşılma hükümlerinin ele alındığı konulardır. Allah'ın zatının maddî bir kazanca ihtiyacı olmadığı göz önünde bulundurulunca bu gibi konularda lafzatullâha "resûl" kelimesinin atfedilmesinde önemli bir hikmetin olduğu aşikârdır. Bu mesele hakkında tefsir tarihi boyunca birçok görüş ortaya atılmış ve bu görüşler delillendirilmiştir. Örneğin savaş sonrası elde edilen gelirlerin paylaşılmasından bahseden *وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالسَّبِيلِ* "Bilin ki, ganimet olarak aldığımız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Resûl'üne, onun akrabalarına yetimlere, yoksullara ve yolcuya aittir." (Enfâl,

69 Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Têvîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2000, VII, 399-400; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, Beyrût, 2001, I, 542; Muhammed b. Ali Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Menâr*, el-Hey'etü'l-Misriyye'l-Âmme lil-Kitâb, Kâhire, 1990, IV, 1-9.

70 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, IX, 312.

8/41) âyetinin tefsirinde iki görüş vardır. Birinci görüş: Ganimet beşe bölünür. Bir pay Allah Resûl'ünedir. Bir pay Benî Hâşim ve Benî Muttalip olan yakın akrabalara, üç pay da yetimler, miskinler ve yolcular içindir. Fakat Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise İmam Şâfiî'ye (v. 204/820) göre ganimet beş parçaya ayrılır. Bir pay Hz. Peygamber'dir ve sağlığında harcadığı yerlere savaşçıların silahları gibi mü'minlere faydalı olacak şekilde harcanır. İmâm Ebû Hanîfe'ye (v. 150/767) göre Hz. Peygamber'in vefatı ile onun payı ve akrabalarının payları sâkit olur. İmam Mâlik'e (v. 179/795) göre beşte bir hakkındaki yetki İmam'ın görüşüne tevdi edilir. Dilerse bu kimselere taksim eder dilerse başkalarına verir.

İkinci görüş: Bu görüş Ebu'l-Âliye'nin (v. 90/709) görüşüdür. Ebu'l-Âliye'ye göre ganimetin beşte biri altı parçaya ayrılır. Birisi Allah'a, birisi Resûle, üçüncüsü yakın akrabaya, diğer kalan üç ise yetimlere, miskinlere ve yolculardır. Buna delil ise ganimetin beşte birinin Allah'a, geriye kalanların ise diğer beş gruba ayrılmış olmasıdır. Bunlardan Allah'ın payı Resûle harcanır diyen de vardır. Bazıları Kâbe'nin imârî için harcanır demişlerdir. Bazıları da Hz. Peygamber, elini beşte bir paya vurur avucunun alabildiği kadar olan Kâbe için olurdu demektedirler. İşte bu Allah için şeklinde adlandırılan paydır. İlk görüşü dillendirenler bu görüşe karşı şunu söylerler: "الله" ifadesiyle kastedilen Allah'ın payını belirlemek değildir. Zaten her şey onun mülküdür. Burada kastedilen "قُلْ الْاِنْفَالُ لِلّٰهِ وَالرَّسُولِ" âyetinde olduğu gibi kelâmın, onu yüceltmek amacıyla Allah'ın zikriyle başlatılmasıdır. Şâfiî fakihlerinden Kaffâl (v. 365/976) Hz. Peygamber'den gelen "Allah'ın bize verdiği feyden bana sadece beşte bir vardır bu beşte bir de size geri verilir" (مالي ما آفأ الله عليكم) şeklindeki nakli dayanak kabul ederek Hayber ganimetleri konusunda şöyle demiştir: "Bu rivâyette geçen "مالي إلا الخمس" ifadesi Allah ve Resûl'ünün paylarının bir olduğuna delâlet eder. Hepsi bir araya getirildiğinde Hz. Peygamber'in payı beşte bir değil altıda birdir. Eğer iki pay da Hz. Peygamber içindir dersek onun payı beşte birden fazla olur. Râzi'ye göre iki görüş de "مالي إلا الخمس" sözünü geçersiz kılmaktadır. Burada âyet ganimetin beşte birinin paylaşılması konusundadır. Geriye kalan beşte dördlük bölüm ise ganimeti kazananlardır.⁷¹

İlk dönem müfessirlerden İbrâhîm en-Nehâî (v. 96/714), Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye (v. 100/718), Hasan el-Basrî (v.110/728), Şa'bî (v. 71/104), Atâ b. Ebî Rabah (v. 114/732) ve Katâde (v. 117/735) Allah ve Resûl'ünün paylarının bir olduğu görüşündedirler.⁷² Genel olarak bu görüşler ele alındığında Allah için ayrılan payın Kâbe için kullanıldığı görüşü hariç tutulursa Allah'ın ve Resûl'ünün payının bir olduğu görüşünün daha kuvvetli olduğu görülmektedir. İbn Kesir (v. 774/1373) de Allah için ayrılan payın Kâbe için kullanıldığına dair görüşü herhangi bir âlime nispet etmeden zikretmektedir.⁷³ Nitekim Hz. Ömer'in Irak ve Suriye

71 Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, XV, 133.

72 Bedruddin el-Aynî, *Umûdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrût, ts., XV, 37.

73 Heyet, *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yay. Ankara, 2007, II, 545.

topraklarında uyguladığı şekil olan toprakları müslümanlar arasında paylaştırmak yerine ilk sahiplerinde bırakma yolu istisnâ edilirse tarih boyunca uygulama, müctehidlerin çoğunluğunun benimsediği "beşte birini ayırdıktan sonra kalanı savaşçılara dağıtma" şeklinde olmuştur.⁷⁴ Dolayısıyla "resûl" kelimesinin lafzatullâha atfedildiği ve ganimetten bahseden âyetlerde Allah ve Resûl'ünün paylarının ayrı ayrı olmadığını söyleyebiliriz.

"Resûl" Kelimesinin Ma'tûfun Aleyh Olduğu Âyetler

"Resûl" kelimesi Allah lafzına atfedildiği yerlerin dışında 2 yerde Allah tarafından indirilmiş ilahi mesaj içeren kitaplara iman bağlamında atfedilmiştir.⁷⁵ 1 yerde alay edilme konusunda "âyetler" kelimesine atfedilmiştir.⁷⁶ 1 yerde Allah yolunda "cihâd" kelimesine sevgi bağlamında atfedilmiştir.⁷⁷ Bu atıfların bulunduğu âyetlerde Hz. Peygamber bir inanç unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Allah'ın ilahi hitabı olan âyetlere ve indirdiği kitaplara yapılan olumlu ya da olumsuz bir tavrın Resûl'e yapılan tavırla aynı olacağı ifade edilmiş olmaktadır. Bunun yanında cihat gibi İslâm'ın önemli değerlerine "resûl" kelimesinin atfedilmesi Hz. Peygamber'in şahsiyetini önemli bir değer olarak bizlere sunmaktadır.

Bunların dışında "resûl" kelimesi iman eden takipçilerine de atfedilmektedir. Mü'minlerin bu kelimeye atfedildiği yerlerde konular, sosyal konularda zora düşmeleri⁷⁸, yurtlarından çıkarılmaları⁷⁹, iman edenlerle birlikte cihat etmeleridir.⁸⁰ Bir yerde bu kelime iman edenlerle birlikte iman etme⁸¹ bir yerde savaştan geri sağ salim dönme⁸², Allah'ın sekînet indirmesi⁸³ konularında atfedilmiştir. İman edenlere üç yerde dost olduklarını ifade ederek atfedilmiştir.⁸⁴

"Resûl" kelimesinin iman eden takipçilerine atfedilmesi Hz. Peygamber'in beşerî yönlerine işaret etmektedir. Çünkü yukarıda zikredilen konular Hz. Peygamber'in insânî yönlerinden bahsetmektedir. İman etmesi, cihat etmesi, savaştan sağ salim geri dönmesi, sıkıntıya düşmesi ve kendisine sekînet indirilmesi onun bir kul ve mü'min olarak hareket eden bir birey olduğuna bir işarettir. Bunun yanında yukarıda zikrettiğimiz konularda mü'minlerin ve Hz. Peygamber'e tabi olanların "resûl" kelimesine atfedilmesi Hz. Peygamber'in bu konuda onlara önderlik yaptığına dair önemli bir delil olmaktadır.

74 Ebû'l-Fidâ b. Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrût, 1983, IV, 59.

75 Nisâ, 4/136; Teğâbün, 64/8.

76 Tevbe, 9/65.

77 Tevbe, 9/24

78 Bakara, 2/214.

79 Mümtehan, 60/1.

80 Tevbe, 9/88.

81 Bakara, 2/285.

82 Fetih, 48/12.

83 Fetih, 48/26.

84 Mâide, 5/55; Mâide, 5/56; Tevbe, 9/16.

Örneğin *أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاءُ* أم حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاءُ *Yoksa sizden öncekilerin çektikleriyle karşılaşmadan cennete girebileceğinizi mi sandınız? Onlar öylesine yoksulluk ve sıkıntı çekmişler, öyle sarsılmışlardı ki peygamber ve yanındakiler, "Allah'ın yardımı ne zaman gelecek?" diye niyaz ettiler. Bilesiniz ki Allah'ın yardımı yakındır* (Bakara, 2/214) âyetinde "الَّذِينَ آمَنُوا" kelimesi "الرسول" kelimesine atfedilmiştir. Bu âyette insan olarak Hz. Peygamber diğer mü'minler gibi sıkıntıya düşmüş ve sarsılmıştır. Bunun yanında sıkıntıyı derinden hisseden öncelikle Hz. Peygamber'dir. Nitekim bu âyetin Uhud Savaşı'nda veya Hendek Savaşı'nda indiği söylenmiştir.⁸⁵ Hz. Peygamber için en sıkıntılı geçen savaşlar bu iki savaştır. Uhud'da dişleri kırılmış ve Hz. Hamza dâhil sevdiği birçok kişiyi yitirmiştir. Hendek'te ise açlıktan dolayı karnına taş bağlamak zorunda kalmıştır. Hatta açlıktan şikâyet eden mü'minlere karnına iki tane taş bağladığını göstermiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in takipçisi mü'minleri ifade eden kelimelere "resûl" kelimesinin atfedilmesi Hz. Peygamber'in mü'minlere önderlik ettiğine ve karşılaşılan sıkıntılarda mü'minlerden çok kendisinin sıkıntılara maruz kaldığına bir işaret olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Elçi anlamına gelen "resûl" kelimesi Kur'an'da 84 yerde lafzatullâha atfedilmektedir. Atfedildiği yerlerde en fazla itâat bağlamında, sonra iman etme bağlamında geçmektedir. Hiçbir âyette sadece Allah'a ait olan ubûdiyet, ulûhiyet, meşîet, yaratma, rızık verme ve hidâyete erdirmeye gibi konularda "resûl" kelimesi lafzatullâha atfedilmemiştir. Atfın olduğu yerlerde Resûl, dinin önemli bir parçası, razı edilmesi durumunda Allah'ın da razı edildiği dinin tebliğcisi olduğu kadar Allah'ın da izniyle dinin ve dini nasların yorumuna doğrudan müdâhil olup yön veren bir şahsiyet görünümündedir. Dahası Tevbe, 9/29'da dinde haram kılma yetkisi bağlamında lafzatullâha atfedilmektedir. Burada "resûl" kelimesinin tek başına haram kılar biçimde ifade edilmeyip lafzatullâha atfedilerek geçmesi teşri' yetkisini Allah'tan aldığına dair önemli bir delildir.

"Resûl" kelimesinin lafzatullâha atfedildiği konulara genel olarak göz atıldığında konuların itâat etme, çağrıya uyma, inanıp güvenme ve boyun bükme gibi dini konularda samimiyeti ifade eden konular olduğu görülür. Aynı şekilde isyan etme, karşı gelme, alay etme ve inkâr etmek gibi dini alanda olumsuz karşılanan konularda da atfedildiği görülür. Bunun yanında dini alanda mücâdele etme, inanmayanlara karşı meydan okuma ve inanmayanları tehdit etme gibi konularda "resûl" kelimesinin lafzatullâha atfedildiğini görmekteyiz. Bütün bunlar göz önü-

85 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 288-291.

ne alındığında dini alanda Allah ve elçisi birbirlerinden ayrılmayan bir görüntü vermektedir.

Ganimetlerin paylarının belirlendiği âyetlerde "resûl" kelimesinin lafzatullâha atfedilmesi konusunda genel kanaat ve uygulama, payların Allah ve Resûl'üne ait olan kısmı sadece Hz. Peygamber'e verilmektedir. Buradan da Allah ve Resûl'ü ifadesi ile kastedilen Hz. Peygamber ve onun temsil ettiği otorite olmaktadır. Lafzatullâhın zikredilmesindeki amaç ise hem mülkün sahibi olarak hem de şer'î hükmü vererek payları belirleyen kudretin şanını yüceltmek olmaktadır.

Kur'ân'da "resûl" kelimesinin lafzatullâha atfedilip cümlelerin devamında Allah ve Resûl'üne râci bir zamir kullanılacağında kesinlikle tesniye bir zamir kullanılmamıştır. Çünkü tesniye aynı cinsten iki varlığa delâlet etmektedir. Tesniye zamirinin (هما) Allah ve Resûl'üne birlikte delalet edecek şekilde kullanılmamış olması Kur'ân'ın, muhataplarına doğru bir ilah ve peygamber tasavvuru verme konusundaki hassasiyetinin bir göstergesi sayılmalıdır. Böylece yaratma, rızık verme ve hidâyete erdirmeye söz konusu olunca Allah'ın yanına herhangi bir varlığın gelemeyeceği aksi takdirde şirk olacağı; ancak söz konusu, dinin tebliğ edilmesi, Kur'ân'ın yorumlanması, dinin yaşanması ve din için mücadele edilmesi olunca Allah ve Resûl'ünün birbirinden ayrılmayan bir bütün olduğu gerçeğine açık bir işaret olarak görülmektedir.

"Resûl" kelimesinin mü'minlere atfedildiği konular göz önüne alındığında Hz. Peygamber'in hem bir mü'min hem de içinde yaşadığı toplumun sıkıntılarından etkilenen ve bir insan olarak yaşadığı toplumun rengini almış bir kimse olduğu görülmektedir. Tevbe, 128/9. âyette ifade edilen "رسول من انفسكم" ifadesine uygun bir şahsiyet olarak gözler önüne serilmektedir. Çünkü Hz. Peygamber'in içinde yaşadığı toplumun sosyal konularda zora düşmeleri, yurtlarından çıkarılmaları, cihat etmeleri, üzerlerine Allah'ın sekînet indirmesinden bahseden âyetlerde "resûl" kelimesi mü'minlere ma'tûf ve ma'tûfun aleyh olarak gelmiştir. Bu da Hz. Peygamber'in, yaşadığı toplumun fertlerinden biri olduğunun, toplumsal olaylardan etkilendiğinin, desteğe ihtiyaç duyduğunun, insani duygular olan korkma ve sevinmeye sahip olduğunun ve nihâyetinde bir beşer olduğunun göstergesidir.

"Resûl" kelimesinin lafzatullâha atfedildiği yerlerde âyetin konusuna ve bağlama göre Hz. Peygamber'in din içindeki fonksiyonuna işaret eden kullanımlar olmuştur ki bunlar "resûl" kelimesine atıfta harfi cerrin ve söz konusu fiilin tekrar edilmesidir. Harfi cerrin ve fiilin tekrar edildiği yerlerde, konuların davete icâbet, iman ve itâat konuları olduğu görülür. Böylelikle söz konusu konu bağlamında Hz. Peygamber'e daha geniş bir yetki alanı açılmış olmaktadır. "Resûl" kelimesinin geçtiği yerlerde Kur'ân apaçık kendini Allah kelamı olarak tanıtırken aynı zamanda kendisini tebliğ eden elçiyi oldukça ön planda tutmakta ve dinde bir bilgi ve referans kaynağı olarak sunmaktadır.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed-Muhammed b. Ali Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Menâr*, el-Hey'etü'l-Mısriyye'l-Âmme lil-Kitâb, Kâhire, 1990.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Müessesetü Kurtuba, Kâhire, ts.
- Âlûsî, Şihabuddîn Muhammed, *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesâni*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, ts.
- Aynî, Bedruddîn, *Umdetü'l-Kâri Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, ts.
- Birgivi, Takiyyüddîn Ahmed, *Avâmil* (Kitâbu'n-Nahv İçerisinde), Dâru Temel, ts.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed, *et-Târîfât*, thk. İbrâhîm el-Ebyâr, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Beyrût, 1405.
- Durmuş, İsmail, "Vâv", *DİA*, XLII, 2012.
- Ebü Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîd*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1420.
- Fûzân, Abdullah b. Sâlih, *Taçilü'n-Nedâ bi Şerhi Katri'n-Nedâ*, Dâru İbnü'l-Cevzi, 1431.
- Hâlîl b. Ahmed, Ebü Abdurrahmân el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâi, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût, ts.
- Hamîs, Muhammed b. Abdurrahman, *Şerhu'r-Risâleti't-Tedmûriyye*, Dâru Atlası'l-Hadrâ, 1425.
- Heyet, (Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş), *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yay., Ankara, 2007.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru Sehnûn li'n-Neşr ve't-Tevzi, Tunus, ts.
- İbn Atıyye, Ebü Muhammed Abdulhak b. Gâlib, *el-Muharraru'l-Vecîz*, Beyrût, 2001.
- İbn Ebî'l-İzz, el-Hanefî, *Şerhu't-Tahaviyye fi'l-Akîdeti's-Selefiyye*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Riyâd, 1418.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn b. Yûsuf, *Muğni'l-Lebib an Kütübî'l-Garîb*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1987.
- İbn Kayyim, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr, *İ'lâmu'l-Muvakkî'in an Rabbi'l-Âlemîn*, thk. Tâhâ Abdurraûf Saîd, Dâru'l-Cil, Beyrût, 1973.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrût, 1983.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, Dâru's-Sadr, Beyrût, ts.
- İbn Sinâ, Ebü Ali el-Huseyn, *el-İşârât ve Tenbihât, Şerhu't-Tûsî*, Dâru'l-Meârif, Kâhire, ts.
- İsfehânî, Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğîb, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, ts.
- Mevsilî, Muvaffakuddîn b. Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemaşeri*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2001.
- Râzî, Fahrüddîn Ebü Abdillâh Muhammed b. Ömer, *el-Mahsûl*, Riyâd, 1400.
- , *Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2000.
- Sibeveyh, Ebü Bişr Amr b. Osmân, *el-Kitâb*, Bulak, Kâhire, 1316.
- Şârâvî, Muhammed Mütevellî, *Tefsîru's-Şârâvî*, Dâru Ahbâri'l-Yevm, Kâhire, 1997.
- Şarkâvî, İffet, *Belâğatu'l-Atf fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrût, 1981.
- Şâtîbî, Ebü İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Girnâti, *el-Muvâfakât fi Usûlü'l-Fıkh*, thk. Ebü Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âlu Selmân, Dâru İbn Affân, Kâhire, 1799.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Neylü'l-Evtâr*, Kâhire, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr Ebî Ca'fer, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2000.
- Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 7591.